

# Ta hand om modernismens bebyggelse

## FÖNSTER

### BETYDELSEN AV FÖNSTER

Glasfönster har förekommit sedan senmedeltiden, men blev mer allmänt på 1700-talet. Fönstren har utformats tillsammans med byggnaden i övrigt och betyder mycket för hur huset uppfattas. Proportioner och dimensioner hos båge, karm och omfattning spelar stor roll för hur fönstret uppfattas i relation till resten av huset. Fönstrens rutindelning, beslagens utformning och glasets karaktär är också viktiga. Det behövs bara små förändringar för att fönstren inte längre ska tala tidens språk. Fönsterbyten har idag blivit mycket vanliga. Okänsliga fönsterbyten kan lätt förvandla vackra fönster till ett intryck av gapande hålrum i fasaden.

Under modernismen användes huvudsakligen maskindraget glas. Det känns igen på att det är lätt vågigt i band utmed fönstrets yta. På 1970-talet övergick fönstertillverkarna till att använda det helt släta floatglas.

### HUS HÖR HEMMA I SIN URSPUNGSTID

Ett hus har sina rötter i sin ursprungstid, som avspeglas i materialval och i utformningen av allt från själva huskroppen till de små detaljerna. Det är lätt hänt att varje ägare låter sina idéer eller samtidens trender styra vad som händer med huset. Men låt också husets historia och dess ursprungstid fortsätta att komma till tals. På så sätt kan huset fortsätta att berätta sin historia.

Modernismens byggnader har ofta ganska få dekorativa detaljer. Att vara rädd om grundläggande funktionella byggnadsdelar som fönster, entréer och balkonger betyder därför särskilt mycket. Dessa står för betydande delar av det tidstypiska uttrycket.

### MODERNISMENS FÖNSTER

#### 1930- och 40-tal

1930-talets funktionalism innebar att rationella principer om byggnadens funktion ställdes i centrum. Nu bröts en lång tradition av att dela in fönstren med spröjs. Istället eftersträvades sammanhängande glasytor, vilket nu också var tekniskt enklare att göra.

1930-talets fönster var kopplade (en inre och en yttre glasruta) och sidohängda. De var placerade i fasadlivet och inte indragna i relation till fasaden. Ett fönster bestod av en, två eller tre lufter (öppningsbara bågar) eller utformades som sammanhängande fönsterband. Fasadens symmetri var inte på samma sätt som tidigare viktig, utan fönstren placerades friare och med utgångspunkt i planlösningen. Ett tidstypiskt drag var att placera fönster nära hörn.

1930-talets fönsterbågar var tunna och smäckra och fönsteromfattning saknades ofta. Färgsättning i fasadens kulör var vanligt. Avvikande färgsättning var också vanligt, då ofta i vitt, ljusgrått eller grönt. 1940-talets fönster påminner om 1930-talets, men en mer konventionell indelning av fönstret i två stående lufter med mittpost blev vanligare. Man byggde inte längre långa fönsterband eller fönster placerade kring husets hörn.



Med 1930-talet kom de ospröjsade, stora glasytorna. Fönstret placerades i liv med fasaden och utgjordes ofta av två stående lufter.

### BYGGNADSVÅRDPERSPEKTIV

Kontinuerligt underhåll av ursprungliga delar istället för att utbyten mot nytt är en viktig princip för god byggnadsvård. Av delar som verkligen är uttjänta bör inte bytas mer än nödvändigt och dessa bör bytas mot material och utföranden som motsvarar det befintliga. För fasader innebär det att prioritera lokala lagningar där skadorna finns framför utbyten av hela fasadytor. För putsade fasader och betongytor är tvättning av ytskikten en lämplig förstahandsprioritering.

Det finns flera poänger med att vårda och underhålla husets befintliga delar. Genom regelbundet underhåll minimerar man antalet kostsamma större utbyten av skadade delar. Ofta är de ursprungliga delarna av hög kvalitet, hantverksmässigt och omsorgsfullt framställda. De ursprungliga delarna tillhör också byggnadens identitet. De gör byggnaden till en pusselbit i närområdets historia, de berättar om tiden när huset är uppfört. De visar på sin tids arkitektur och samhällsutveckling. Att ta hand om det befintliga innebär också ett resurshushållningstänkande.

Kontakt med exempelvis en byggnadsantikvarie kan vara till hjälp för att peka på husets viktigaste kulturhistoriska karaktärsdrag och att prioritera bland tänkta åtgärder. Inför förändring av byggnader med kulturhistoriska värden kan en antikvarisk förundersökning tas fram och användas som planeringsunderlag. Det är viktigt att lära känna sitt hus och dess kvaliteter innan man skrider till verket med en renovering. Tag dig tid att tänka efter före! Ställ också krav på hantverkarens kunskaper om varsam ombyggnad.

Under 1940-talet började fönstren åter placeras något indragna i fasadlivet. Även under detta årtionde målades trävirket ofta i vita eller andra ljusa kulörer, men även betydligt mörkare, mustiga kulörer var vanliga.

### 1950-, 60- och 70-tal

På 1950-talet blev det asymmetriskt delade fönstret med en nästan kvadratisk båge och en smal sidoruta mycket vanligt, framför allt i flerbostadshus. Dessutom slog perspektivfönster (stora, odelade rutor) med ligande proportioner igenom. Perspektivfönstret kunde också kompletteras med små, låga fönsterlufter under den stora rutan. 1950-talet var överlag en tid av varia-



1930-talets flerbostadshus hade ofta uppglasade trapphus (överst). Till fönstrets viktiga detaljer hör också fönsterblecket, här i koppar (underst).

tionsrikedom inom arkitekturen. Det avspeglades också i fönstrens utformning, exempelvis i villor med fönster av olika dimension och utformning. Rombiska fönster liksom sex- och åttkantiga fönster förekom.

Det skivhängda fönstret fick också sitt genombrott. Till skillnad från det traditionellt sidohängda fönstret öppnas det pivåhängda fönstret genom att svängas horisontellt kring en fästpunkt i vardera karmens sida. Denna öppningsmekanism kunde lättare än sidohängningen bära de tunga fönstren. Fönsteromfattningar





En provkarta på vanliga arrangemang och indelningar av fönster kring 1900-talets mitt. Huvudluft med liten sidoställd vädringsluft i översta våningen, långa fönsterband i våningen under. Det mosaikklädda trapphuset till höger visar exempel på variationsrika fönsterformer.

blev åter vanligt på putsade hus, ofta breda och färgade vita. På trähus var däremot fönsteromfattningarna diskreta och på tegelhus förekom de oftast inte alls. 1950-talets fönster målades som regel vita, men även bruna och gröna kulörer användes.

1960-talets byggande blev alltmer präglad av rationell industriell produktion och ett minskat inslag av hantverksmässighet. Fönstren utformning förenklades. En närmast kvadratisk fönsterform blev vanlig och förekom parallellt med 1950-talets fönstertyp med två olikstora lufter. Standardisering av mått och utföranden fick allt större genomslag. Förenklingen innebar också att den dekorativa profileringen av bågar och karmar försvann. I början av 1960-talet dominerade vitmålade fönster, men brunlaserade fönster blev en vanlig variant under årtiondets lopp.

Fönstren från 1970-talet påminner mycket om de från 1960-talet. Ofta användes enkla ospröjsade enlufts-fönster placerade individuellt eller grupperade i band med träpanel emellan. Det asymmetriska fönstret från 1960-talet fanns kvar, men ofta ersattes sidorutan av en gallerförsedd vädringslucka. Treglas isolerrutor inför-

des av energiskäl, ofta i form av fasta, icke öppningsbara fönster. Båge och karm tillverkades ofta i kraftiga dimensioner. Brunlaserade fönster var alltjämt vanliga. 1970-talets villor hämtade en del drag från äldre tiders byggande. Under 70-talets senare del återkom exempelvis det spröjsade fönstret i form av lös eller äkta spröjs.

### ENERGIEFFEKTIVISERING

Energibesparing har länge varit huvudargumentet för den stora mängd fönsterbyten som alltjämt pågår. Tyvärr medför dessa byten ofta nya fönster som genom material, dimensioner och utförande i hög grad förändrar byggnadens hela karaktär på ett negativt sätt. Huset förlorar en viktig del av sin historiska identitet och förmåga att berätta om tiden då det byggdes. Inte för inte kallas fönster ofta för husets ögon. De är uttrycksfulla!

Överväg istället att förbättra de befintliga fönstren. En bra lösning som ger stora vinster är att byta till lågemissionsglas i det befintliga fönstrets innerbåge. Genom en sådan åtgärd närmar man sig i stor utsträckning energiförlustvärden för nyare fönsterkonstruktioner. Därtill bör man genomföra enkla åtgärder som att se över tätninglisterna (som ska sitta i innerbågen) och vid behov





### BYGGLOV

Även när en förändring inte kräver bygglov gäller Plan- och bygglagens allmänna varsamhetskrav. Det säger att ändring av byggnad ska ske varsamt så att byggnadens karaktärsdrag och bl a kulturhistoriska värden tas tillvara.

Inför vissa förändringar av en byggnad krävs att fastighetsägaren söker bygglov hos kommunen. Kraven är högre ställda för bebyggelse inom detaljplanelagt område. Här krävs bygglov för att byta kulör på byggnaden, att byta fasadmateriäl och att byta taktäckningsmaterial.

För en- och tvåbostadshus gäller dessa krav förändringar som väsentligt ändrar byggnadens/områdets karaktär. För flerbostadshus gäller dessa krav generellt och därtill krävs bygglov för uppförande av skyddad uteplats, skärmtak, takkupa, tillbyggnad (för en- och tvåbostadshus får man vanligen göra en tillbyggnad på max 15 kvm utan bygglov) samt uppförande av komplementbyggnad.

För särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader kan bygglovkraven vara högre ställda. Sådana utpekanden av enskilda hus kan ske i detaljplan och/eller i t ex kulturmiljöprogram. Även utan sådant utpekande kan en byggnad bedömas ha sådana värden vid en bygglovprövning. Tag hjälp av kulturmiljöprogram eller antikvarisk kompetens för att utreda detta.

För en byggnad utanför detaljplanelagt område är bygglovsplikten ofta mindre omfattande. Vissa åtgärder är anmälningspliktiga trots att de inte kräver bygglov. Det allmänna varsamhetskravet gäller även här och förändringen kan nekas med hänvisning till byggnadens kulturvärden. Tag kontakt med kommunen i det enskilda fallet.

Perspektivfönster blev vanliga på 1950-talet, här i kombination med mer traditionella tvåluftsfönster. Genomarbetad färgsättning i brunt och milt gult.

byta dem. Justera gångjärn och stängningsbeslag så att bågen ligger jämnt mot karmens fals.

Genom dessa åtgärder kan man undkomma det stora ingrepp ett fönsterbyte innebär. Fönstren står ofta för endast omkring tio procent av husets energiförluster. De stora energisparvinsterna kan göras genom översyn av uppvärmningssystem, varmvattenförbrukning, ventilation och bjälklagsisolering. Det är värt att fråga sig om vinsterna med ett fönsterbyte verkligen vägs upp av investeringskostnad samt påverkan på estetiska och kulturhistoriska värden.

### NYA FÖNSTER

Om fönsterbyte är aktuellt, exempelvis då trävirket har svåra rötskador, bör ersättningsfönster som är så lika originalet som möjligt eftersträvas. De tidstypiskt smäckra dimensionerna på båge och karm är viktiga, liksom profiler och proportioner. Där särskilda krav ställs med utgångspunkt i kulturhistoriska och arkitektoniska värden innebär detta som regel att mått och dimensioner liksom även eventuella profiler kopieras.

Ersättningsfönster bör utföras i trä som målas i ursprunglig eller tidstypisk kulör. Aluminiumbeklädda fönster bör i möjligaste mån undvikas. Inte sällan säljs aluminiumfönster med argumentet att de är underhålls-



1970-talets fönster är fortfarande utförda i trä och målas gärna i mörka kulörer. De präglas av en variation vad gäller proportioner, men det nära kvadratiska formatet är vanligt förekommande.

fria, vilket stämmer i bemärkelsen att de inte går att underhålla. Det innebär också att fönstren måste bytas ut i sin helhet när något går sönder. Komplettering förutsätter dock att fönstret fortfarande tillverkas. I värsta fall behöver samtliga fönster bytas för att behålla ett enhetligt utseende.

Även vid byte till aluminiumbeklädda fönster är aspekter som storlek, dimensioner, proportioner, indelning, hängning och spröjsning viktiga att ta hänsyn till. Inte sällan är nya fönster som satts in både grövre och avvikande i proportionerna jämfört med de ursprungliga fönstren. Spröjs bör vara genomgående. Löst sittande spröjs är aldrig en godtagbar lösning, vare sig utseende- eller hållbarhetssynpunkt.

## FÖNSTERRENOVERING

Fönster från 1900-talets första hälft är som regel utförda av virke av hög kvalitet och med metoder som använts under lång tid. Med regelbundet underhåll har sådana fönster mycket lång livslängd. Bågar som på ytan kan se dåliga ut är ofta helt friska i trävirket under den åldrade ytan.

- Underhåll fönster genom skrapning och därefter målning av både och karm med linoljefärg enligt tillverkarens instruktioner. Linoljan är skonsam och skyddar mot fukt och rötskador genom att tränga in i träet. Under 1960-talet övertog alkydoljefärgen alltmer linoljefärgens roll som fönsterfärg. Använd linoljekitt för omkittning eller kittkomplettering av fönsterglas.
- Byt torra tätningslister och kontrollera att bågen sluter tätt mot karmen. Om inte, justera dess inpassning.
- Återanvänd befintliga beslag efter rost rengöring. De är en del av fönstrets karaktär.
- Byt inte ut rötskadade fönster i onödan! Rötskador på fönster tillverkade in på 1950-talet lönar sig ofta att laga partiellt med hjälp av fönsterhantverkare. Under 1960- och 70-talen sjönk kvalitén på virke och montering. För den tidigare så viktiga prioriteringen av långsamvuxet, kådrikt virke fanns inte längre utrymme. Rötskadade fönster från 1960- och kan därför i högre grad behöva bytas i sin helhet.
- Det maskindragna glaset med sin svaga randning som skapar en lätt ojämnhet i ytan hör epoken till. Var rädd om dessa glas och ersätt helst trasiga med motsvarande glastyp. Nyproducerat maskindraget glas finns att få tag på.

**KONTAKTA OSS GÄRNA OM DU VILL VETA MER!**

Telefon: 054-701 19 00, förnamn.efternamn@varmlandsmuseum.se  
Värmlands Museum, Sandgrund, Karlstad

[varmlandsmuseum.se](http://varmlandsmuseum.se)